

ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ В УКРАЇНІ І ПОЛЬЩІ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (70–80-ті рр. XX ст.): КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

Розвиток історичної науки за доби незалежної України позначений значними успіхами у дослідженні багатьох питань власне національної історії. Але не можна не погодитися зі С. Віднянським, що поряд з подальшим розвитком українознавчих досліджень в Україні, важливим завданням вітчизняної історичної науки є вивчення актуальних проблем всесвітньої історії, зокрема європейської, особливо з врахуванням офіційно проголошеного нашою державою європейського вибору [1, с.188].

Актуальним і до сьогодні залишається вислів діаспорного історика Б. Крупницького: “Ми аж надто захоплювалися встановленням певних пунктів... історичного розвитку України, через що її історія залишилася в значній мірі явищем ізольованим. А тим часом історія України зовсім не є так рішуче відокремлена. Перед нами стоїть завдання вставити її в широке русло європейського, а то й світового розвитку. Як говорити про Україну в світовім масштабі, коли ми ще історично не спромоглися злучити її з загальноєвропейським розвитком” [2, с.15].

Одним із засобів, що дозволяє українську історію розглядати в широкому європейському контексті, є історична компаративістика.

Важливість компаративного аналізу у широкому його розумінні полягає у тому, що він спонукає до компромісного підходу, дає змогу подолати неминучі крайнощі універсалізму або релятивізму. Інтегративні процеси у сучасній історичній науці, у тому числі так звана глобальна історія, що набуває все більшої популярності, з одного боку, та проблема історичного обґрунтування національної самоідентифікації, з іншого, як взаємовиключні, на перший погляд, тенденції, сумісні якраз на базі історичної компаративістики.

Серед дослідників тривають гострі дискусії, як краще визначати Європу – через спільну цивілізаційно-культурну спадщину або через її розмаїття. Безсумнівно, обидва підходи мають свої пізнавальні можливості та обмеження.

При дослідженні такого феномену XX ст. як суспільно-політичні трансформації ефективним для застосування є регіональний принцип поділу та оперування концепцією Центрально-Східної Європи як історичного регіону [Див.: 3].

У більшості досліджень суспільно-політичні трансформації у центрально-східноєвропейському регіоні вивчаються як системні, суть яких полягає у транзиті від колишнього тоталітарного соціалістичного ладу до нового демократичного устрою, від централізованого планування і управління до ринкової економіки.

Важливою складовою системних суспільно-політичних перетворень є опозиційний рух. Поняття “опозиція” (від лат. *oppositio* – протиставлення) вживається у широкому і вузькому значенні. У широкому розумінні опозиція – сукупність поглядів та дій, що мають характер інакомислення та невдоволення існуючим режимом. У вузькому значенні – протидія, опір певній політиці, політичній лінії, організація, партія, група особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, політичної системи в цілому

Функції опозиції багатоаспектні. Зокрема, це вираз соціального невдоволення існуючим порядком і ініціювання змін та оновлення суспільства; вплив на зміст політики, яка провадиться за рахунок її можливих корективів, компромісів; обмеження зловживань владою, порушення громадянських і політичних свобод населення; обмеження курсу “вліво” чи “вправо”; гарантування суспільного життя; перевірка на практиці гасел політичних сил, конкретних напрямків політичної діяльності, політичних лідерів [4, с.195].

Слід відокремлювати опозицію в умовах тоталітарного режиму, коли вона існує поза межами політичної системи, тобто вона не інституціалізована, бо будь-яка непокора або інше мислення жорстко караються, та опозицію в демократичному суспільстві, коли вона стає невід’ємною складовою частиною суспільного життя, являє собою необхідний елемент політичної системи.

У рамках даної статті ставиться за мету провести компаративний аналіз опозиційного руху, як важливої складової процесу суспільно-політичних трансформацій, на прикладі України і Польщі у період 70–80-х рр. XX ст., тобто упродовж двох останніх десятиріч, що передували краху соціалістичної системи в Центрально-Східній Європі.

На сьогодні Республіка Польща є важливим стратегічним партнером України, крім того нас єднають століття спільної, хоча й часами драматичної, історії, до якої, зокрема, входить і перебування в соціалістичному таборі. Протягом останніх років Україна і Польща вирішують схожі проблеми демократичної трансформації та подолання тоталітарної спадщини.

Основні завдання публікації полягають у з'ясуванні стартових соціокультурних та політичних умов України і Польщі у другій половині ХХ ст., на цій підставі – визначенні загальних закономірностей, спільних та відмінних рис генези та діяльності основних течій опозиційного руху, зокрема релігійної, культурницької, національно-визвольної, робітничої.

Аналіз історіографії засвідчує, що увага науковців, як правило, зосереджується на різних аспектах українсько-польських взаємин, натомість маємо констатувати, фактично, відсутність компаративних історичних досліджень, присвячених аналізу опозиційного руху в Україні і Польщі у досліджуваній період.

Єдиним прикладом успішного застосування порівняльного аналізу при вивченні суспільно-політичних перетворень в Україні і Польщі є монографічне дослідження Г.І. Зеленько, в якому з політологічних позицій розглядаються складові трансформаційних змін, у т.ч. опозиційний рух [5].

Існує достатньо широке коло робіт з проблем становлення та генези опозиції в кожній країні окремо. Природно, польський опозиційний рух знаходиться в центрі уваги польської історіографії. Серед цих робіт можна виділити дослідження таких авторів: А. Фрішке [6], С. Домбровські [7], Г. Градзінська [8], Р. Зузовський [9], М. Ясюкевіч [10], Б. Мазур [11]. В українській історіографії проблемам польського опозиційного руху присвячені публікації Я. Нападія [12], Н. Денисюк [13], Б. Андрусишина [14]. Український опозиційний рух є предметом вивчення дослідників Г. Касьянова [15], А. Русначенка [16], О. Гараня [17], О. Бажана, Ю. Данилюка [18], О. Бойка [19] та ін.

Принципова відмінність опозиційного руху в Україні від аналогічного у Польщі полягає в тому, що в Польщі він був, перш за все, антикомуністичним, спрямованим на позбавленні примата радянського впливу, хоча державна незалежність існувала. На Україні опозиційний рух мав яскраво виражену національно-визвольну спрямованість, орієнтовану на досягнення суверенітету і створення незалежної держави. Таким чином, складність українського опозиційного руху полягала в тому, що його дії були спрямовані на вирішення одночасно двох завдань: конструювання нового ідеологічного простору і боротьба з владою за створення незалежної національної держави.

Говорячи про соціополітичні умови, в яких зароджувалась та діяла опозиція у другій половині ХХ ст., зауважимо, що існують суттєві відмінності щодо обох країн.

У численних західних дослідженнях вказується на те, що поляки не встигли сприйняти “комуністичні цінності” і їм відносно легше було відкинути їх та повернутися до традиційних цінностей політичної культури докомуністичного періоду. Більше того, у сприйнятті не тільки інтелектуальної еліти, але й постійно зростаючої частини робітників соціалістична влада в Польщі, як, зрештою, і в усьому регіоні країн «реального соціалізму» вважалася нелегітимною, нав'язаною, а ідеологічні постулати та відповідний політичний курс – неефективними, а відтак – такими, що потребують – рано чи пізно – обов'язкового усунення та заміни на демократичні і ринкові [20, с.8].

Той факт, що елементи тоталітаризму в Польщі не набули такого глибокого вкорінення, як це сталося в Україні, можна спробувати пояснити кількома обставинами.

Специфіка структури сільського населення Польщі – один з примітних і важливих факторів при визначенні особливостей цієї країни у порівнянні з усіма іншими країнами «реального соціалізму». У Польщі спроба колективізації виявилася повністю невдалою. Протягом всієї післявоєнної історії в її сільському господарстві домінувала приватна власність.

Приватні власники вирізняються не тільки більш високими заробітками, але й іншою життєвою філософією, настроєм на індивідуальну, а не колективну життєву орієнтацію, на примноження власних зусиль для досягнення успіху. Саме ці категорії підприємців формують нині польський середній клас.

Іншою специфічною особливістю соціальної структури Польщі було збереження протягом усього повоєнного періоду класу дрібних власників у несільськогосподарській сфері. Мова йде передусім про дрібних ремісників, що працюють у власних майстернях, і підприємців, що використовують найману працю. Слід також звернути увагу на достатньо значну групу населення, що займалась організацією приватної торгівлі імпортованими товарами. Таким чином, до початку 90-х рр. у Польщі існував відносно розвинутий прошарок буржуазії.

Отже, самостійне селянство та розвинутий прошарок буржуазії були тими численними соціальними групами населення в Польщі, спосіб життя і ментальність яких була не суміжна з виявами тоталітарного ладу: “зрівнялівкою”, нехтуванням інтересами людини, пріоритетом суспільного над особистим, обмеження творчості тощо.

Якраз у Польщі діяла найбільш ліберальна політика “комуністичного” режиму в сфері науки і культури. Поляки, незважаючи на радянський вплив, мали можливість відвідувати західні країни, відбувалась пропаганда засобами масової інформації “споживчого” способу життя, широке розповсюдження у Польщі мали західні фільми і книги. Усе це істотно відрізнялось від соціокультурної ситуації в УРСР. В. Ярузельський відзначав, що тоталітаризм у польських умовах був “дирявий, як решето” [21, с.100].

У польській історіографії панує думка, що Польща отримала першість у бунті проти комуністів не тому, що тут виявилось дуже погано, а тому, що тут було відносно добре [22, с.254]. Професор Анджей Валіцький стверджував, що якби ПНР була б країною незмірно більш тоталітарною, “«поява

опозиційних поглядів, їх розповсюдження, а згодом компроміс “круглого столу” і мирна передача влади виявилися б немислимыми навіть в найбільш складній економічній ситуації» [23].

Слід додати, що поляки – єдині, хто кілька разів виступав проти комуністичного правління, насамперед у заворушеннях 1956, 1968, 1970, 1976 і 1980 рр.

В Україні через значно триваліший період бездержавності досить слабкою виявилася державно-ідеологічна доктрина, носіями якої є, як правило, представники еліти. Це спричинило домінування в процесах перетворень російської політичної еліти. Натомість у Польщі державно-ідеологічна доктрина, сформована в добу Речі Посполитої, допомагала вижити полякам як політичній нації у переломні періоди історії, виступаючи своєрідним консолідатором. Крім того, в Україні завжди існував своєрідний розрив між прагненнями еліти і суспільства, а також між поглядами населення західного і східного регіонів, що не сприяло формуванню загальнонаціональних стратегій розвитку [5, с.49].

В історії суспільно-політичних перетворень Польщі та України важливу роль відіграв цілий комплекс течій опозиційного руху. Серед них виділяємо національно-визвольну, робітничу, релігійну, культурницьку, правозахисну та ін. Оціночні судження щодо того, яка з них мала більший чи менший вплив на розхитування підвалин системи, на наш погляд, достатньо проблематичні. Адже часто вони переплітались, ключові ідеї, як-то національно-визвольні прагнення, проходили червоною ниткою через діяльність більшості структур опозиційного руху в Україні.

Розглянемо спочатку опозиційну діяльність, пов'язану з формуванням суспільної думки та духовності громадян. У цьому контексті важливу роль відіграє релігійний чинник.

На початок 80-х років у Польщі потужну силу являла собою католицька церква. Це підтверджують, наприклад, такі дані. У Польщі один костюл припадав на 2,5 тис. прихожан. Для порівняння: навіть у таких традиційних католицьких країнах як Іспанія і Італія, один храм припадав відповідно на 67 і 42 тис. чол.

Високий моральний авторитет католицької церкви серед польського населення яскраво ілюструють дані опитування серед випускників середніх шкіл за 1980 р.: 52% опитуваних вважали церкву найбільш авторитетним суддею у питаннях моралі; 73,9% – що релігія потрібна сучасній людині, 56% виступали за релігійне виховання молоді, а 14,7% – за участь церкви у політичному житті країни [24, с.41].

У Польщі католицизм залишався єдиною альтернативою офіційній державній ідеології, за справедливим виразом Лешека Колаковського, “єдиним незалежним джерелом морального авторитету у хворому суспільстві”. Польська церква (Костюл) мала власну ідеологію, засоби масового впливу, широку підтримку серед населення країни, інформаційну мережу і зв'язки з закордоном [25, с.36].

Релігійні часописи і товариства складали особливу течію легальної опозиції. Вони бачили логіку і сенс своєї діяльності не у тривалій поточній боротьбі з комуністичною диктатурою, а проводили виховну роботу, спрямовану на формування віруючого громадянина [13, с.288].

Слід підкреслити велике значення обрання поляка кардинала Войтили Папою під іменем Іоанна Павла II. Його кількаразові візити в Польщу, в яких брала участь величезна кількість людей, надали союзів інтелігенції, робітників та церкви нового, загальнонаціонального, патріотичного та етичного виміру. За словами Е. Хользера, вони привели до “росту духовної незалежності польського суспільства від комунізму”, продемонстрували прагнення “католицьких мас” до самоорганізації “поза існуючих у країні суспільно-політичних структур” [22, с.250]. Під час папського візиту Польща, за висловом П. Вандича, була іншою, вільною країною. “Так було підготовлено сцену для великого перевороту” [26, с.323]. Ці візити й зміст проповідей підкреслювали, що Польща пов'язана з Римом, із Заходом (через що головним чином було відмовлено у відвідуванні ПНР Папою в 1966 р.).

Отже, завдяки консолідуючій ролі католицької церкви, що виступала у Польщі виразником національної ідентичності, населення усвідомлювало власну силу проти партії та державного апарату, які на фоні згуртованості населення не змогли заподіяти нічого, крім дрібних утисків.

З початком активної фази кризи у Польщі 14 серпня 1980 р., коли на судноверфі в Гданську почався страйк, католицька ієрархія негайно вжила заходів, спрямованих на встановлення тісних контактів зі страйкуючими та зміцнення свого впливу на них. Найбільш суттєві пункти вимог, які міжзаводський страйковий комітет на чолі з Л. Валенсою висунув Урядовій комісії, були сформульовані за активної участі католицької ієрархії.

Враховуючи впливовість католицької церкви, керівництво партії і держави прагнуло до активного діалогу з нею. Так, у жовтні 1980 р. відбулася зустріч керівництва ПОРП і примаesa католицької церкви.

Католицька церква відіграла важливу роль у створенні на початку 1981 р. селянами Польщі організації селян-одноосібників. На хвилі страйкового руху в ряді воєводств виникли клуби католицької інтелігенції, щоб надавати допомогу страйкуючим робітникам у виробленні вимог до влади. Такі клуби були створені у Варшаві, Кракові, Гданську, Лодзі, Вроцлаві, Познані, Ченстохові.

24 січня 1982 р. в усіх польських церквах зачитувалося послання польського Єпископату, тон якого був рішучим та непохитним. Єпископи у ньому заявили, що порушення прав і свобод людини, викликані воєнним станом, не приведуть ні до чого, окрім протесту. Вони вимагали відновлення

нормального функціонування держави, негайного звільнення всіх ув'язнених, припинення тиску, який чинився з ідеологічних причин, припинення звільнень з роботи за переконання чи профспілкової діяльності.

Отже, протягом всієї історії соціалістичної Польщі, і особливо в останні два десятиріччя XX ст. католицька церква своїми ініціативами і тривалими переговорами активно підтримувала політичну опозицію, була посередником у переговорах з владою. Саме вона перша запропонувала ідею переговорів усіх політичних сил суспільства і взяла участь у роботі переговорів за “круглим столом”.

Сам Папа вважав, що в “цій справі він, можливо, був одним із інструментів Провидіння”. Кароль Войтила відкрито підтримував рух “Солідарність”, під час візитів до соціалістичної Польщі зустрічався із Лехом Валенсою. Не закликаючи відкрито до повалення режиму, він постійно повторював, що так, як є, не повинно бути, і що зневажати гідність людини не можна. Колишній примас Польщі кардинал Йозеф Глемп, висловлюючи хвалу Папі за сприяння падінню комунізму, особливо своїм першим візитом до батьківщини 1979 р., згадував: «Ми пам'ятаємо слова Папи, які він тоді сказав: “Нехай зійде Святий Дух й оновить лице цієї землі”». Віддав належне Папі й Лех Валенса за те, що той наприкінці 80-х років минулого століття інспірував у поляків хоробрість, постійно повторюючи: “Відкрийте двері! Не бійтеся!” [27, с.496].

Констатуючи важливе значення католицької церкви в опозиційному русі у Польщі, маємо зазначити суттєву різницю ролі релігійного чинника в Україні.

На відміну від Польщі, де католицизм виступав основною релігією, греко-католицизм як виразник національної ідентичності на Україні був поширений здебільшого в західному регіоні, що було стримуючим фактором для впливу релігійної опозиційності на всю республіку. Більше того, Українська греко-католицька церква у період між 1946 та 1989 рр. була найчисельнішою забороненою Церквою в світі.

Як відомо, у березні 1946 р. в Соборі Святого Юра відбувся так званий “Львівський Синод”. Було скасовано унію Берестейського собору, на якому Українська Греко-Католицька Церква офіційно приступила до церковної єдності з Апостольським Престолом. Церкву насильно приєднано до Російської Православної Церкви. Були заарештовані та заслані до таборів праці сотні священників, ченців, черниць та вірних мирян, дуже часто разом зі своїми дружинами та дітьми.

Отже, якщо католицька церква у Польщі діяла легально і відкрито, беручи активну участь у суспільно-політичному русі, то основним напрямом роботи УГКЦ в Україні стала боротьба за власну легалізацію.

На цьому тривалому шляху боротьби можна виділити такі віхи. 9 вересня 1982 р. була створена «Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви в Україні». До її складу увійшли Йосип Тереля, Григорій Будзінський, отці Ігнатій та Діонісій, Стефанія Петраш-Січко. Група звернулася з меморандумом до Уряду УРСР, в якому засуджувався Львівський Собор 1946 р. і висувалися 9 вимог щодо легалізації УГКЦ. 24 грудня 1982 р. було заарештовано голову Ініціативної групи Й. Тереля. Його було засуджено на 1 рік за дармоїдство – один з улюблених прийомів боротьби з дисидентами. Виконуючим обов'язки голови групи став Василь Кобрин. У той час група мала ще одну назву: “Комітет захисту католицької віри в Україні”. Василь Кобрин написав низку звернень на захист УГКЦ, сприяв виданню та поширенню “Хроніки української католицької церкви”. Тільки похилий вік врятував від ув'язнення Григорія Будзінського. 12 липня 1983 року група звернулася з проханням до Міністра внутрішніх справ УРСР дати дозвіл на реєстрацію греко-католицьких парафій та переглянути справу Й. Терелі. Відсидівши свій термін, наприкінці грудня 1983 року Й. Тереля вийшов на волю і знову очолив групу. Ним було написане звернення до Голови німецьких католиків Ганса Майера, в якому детально розповідалося про злочини радянської влади проти церкви, проти націй, людства: “Українська Католицька церква, – наголошує автор, – переживає страшні часи гоніння та переслідування. Немає дня, щоб хтось із католиків не був арештований, побитий, оштрафований тільки за те, що ми молимося рідною мовою... Наш народ ось уже протягом 60 років терпить нечувані знущання над вірою дідів наших з боку комуністичних правителів Москви” [28, с.422].

На знак протесту проти репресій деякі віруючі УГКЦ у середині 80-х років зреклися радянського громадянства, зокрема Й. Тереля відмовився від громадянства СРСР у 1984 р.

Влітку 1987 р. Українська греко-католицька церква оголосила про свій вихід із підпілля і утворила Комітет захисту УГКЦ, до складу якого увійшли Й. Тереля (голова), Г. Будзінський, С. Петраш-Січко, В. Кобрин. Після від'їзду Й. Терелі на Захід, Комітет очолив І. Гель.

Боротьба за легалізацію УГКЦ одночасно розгорнулася на трьох рівнях – міжнародному, загальносоюзному і республіканському. У грудні до Президії Верховної Ради СРСР надійшла заява за підписами 2,2 тис. прибічників уніатства, у січні 1988 р. група українських католиків звернулася до учасників Віденської конференції держав-учасниць нарад з питань безпеки і співробітництва в Європі. Лейтмотивом усіх цих документів було питання про легалізацію УГКЦ [19, с.112].

Поступово за легалізацію УГКЦ почала висловлюватися і громадська думка в СРСР. На підтримку греко-католиків виступив ряд відомих народних депутатів СРСР (А. Сахаров, С. Аверенцов, О. Гончар,

Р. Братунь), неформальні об'єднання ("Меморіал", УГС та ін.), союзні засоби масової інформації ("Огонек", "Аргументы и факты", "Новое время", "Московские новости") [19, с.113].

Рух за легалізацію "катакомбної" УГКЦ увінчався успіхом лише 1 грудня 1989 р.

Протягом всього часу боротьби за легалізацію на Україні, УГКЦ була найбільшою структурою суспільної опозиції радянській системі в СРСР. Незважаючи на жорстокі переслідування, Церква продовжувала жити підпільно завдяки ретельно відпрацьованій системі таємних семінарій, монастирів, парафій та молодіжних груп. Відповідно до заяв уніатських лідерів рух за легалізацію УГКЦ розглядався як основа національного руху в боротьбі за самостійність України та вихід її зі складу СРСР, створював реальну базу для консолідації антикомуністичних сил. У цьому відношенні, незважаючи на відмінний вектор діяльності католицької церкви в Україні у порівнянні з Польщею, рух та активна боротьба українських греко-католиків за право власної легалізації та можливості вільного розвитку дає, безперечно, підстави вважати його опозиційним.

Греко-католицькі священики шляхом проповідей впливали на настрої й світогляд частини українців, посилюючи їх неприязнь та опозиційність щодо тоталітарної радянської держави. Велику увагу приділяли вони й вихованню в молоді глибоких патріотичних почуттів.

Науковець М. Маринович, базуючись на теоретичних дослідженнях С. Гантінгтона і Дж. Вітті, прослідковує кореляцію між демократизацією й релігією у контексті суспільно-політичних трансформацій в означений період та визначає проблеми цього процесу.

По-перше, порив релігійних людей в напрямку демократії наприкінці 1980-х років в певному сенсі був за своєю природою не стільки продемократичним, скільки антикомуністичним. Допоки демократичний принцип прав людини сприяв намаганням віруючих відродити свою Церкву, він легко знаходив у них визнання. Однак, як тільки цей принцип надав таке ж право на існування церквам-суперницям, симпатія до демократії частково випарувалась. Як тільки з точки зору віруючих тієї чи іншої церкви розподіл впливів між нею та іншими Церквами ставав несправедливим, демократія як інструмент вирішення конфлікту інтересів переставала бути привабливою.

По-друге, прийняття демократії опосередковано передбачало також модернізацію церкви, оскільки в нових умовах якісної зміни зазнавали державно-церковні стосунки. Проте, старші люди підтримували саме ту стару церкву, яку переслідували комуністи й образ якої сам по собі набув мало не сакрального значення [29].

Важливим елементом суспільно-політичних трансформацій та напрямком опозиційного руху у досліджуваній період виступає діяльність незалежних організацій інтелектуального середовища. Контркультура або інтелектуальна опозиція дає широке поле для дослідження світоглядних орієнтирів, ціннісних аспектів життя частини населення.

У теоретичному плані процес викристалізації та діяльності організацій подібного характеру розглядається як елемент громадянського суспільства.

Під громадянським суспільством розуміють особливу, окрему від держави й ринку сферу добровільної суспільної активності, що, однак, є не їхнім протиставленням, а своєрідним доповненням. Його сутність – це самоорганізація й участь громадян, їхніх асоціацій в обговоренні й вирішенні суспільних проблем, їхня добровільна активність, результатом якої є, зокрема, вплив на державні органи. Це участь і активність не повинні виходити за межі закону.

Громадянське суспільство являє собою сферу суспільної взаємодії людей щодо їхніх спільних цілей і завдань. Найважливішим критерієм громадянського суспільства є існування активної людини або групи активних людей. Ця людина – насамперед громадянин, активний у суспільно-політичному житті країни, що не тільки усвідомлює свої права, але й реалізує їх на практиці, що бере участь у виборах, мітингах, демонстраціях, акціях протесту й т.д. Це людина, якій не байдуже, як функціонує влада, і який реагує на її зловживання та відступ від закону [30, с.26].

На думку польського соціолога Е. Шацького, громадянське суспільство характеризується присутністю в суспільному житті таких цінностей і явищ, як правда, незалежність мислення, совість, громадянська сміливість, добровільне співробітництво, спонтанність, договір, плюралізм, терпимість, свідомість дисципліни [31, с.119].

Громадянське суспільство створюють партії, неурядові організації, незалежні від держави ЗМІ, релігійні організації, недержавна система утворення, місцеве самоврядування тощо.

Розглядаючи вияв інтелектуальної опозиції як процес зародження громадянського суспільства у Польщі, зазначимо, що в цій країні упродовж радянської епохи існували два суспільства – «офіційне» і «альтернативне». «Офіційне» складалося із урядового «істеблішменту» і великої кількості людей, які охоче чи неохоче співпрацювали з даним режимом. «Альтернативне» суспільство, в якому молодь відігравала непропорційно велику роль, мало свої засоби інформації, літературу, свої культурні та освітні форми діяльності. Воно, наскільки можливо, уникало контакту з «офіційним» суспільством.

Така тенденція сегментування суспільства у певному сенсі характерна для усіх країн соцтабору. Але прірва між ними ніде не була такою глибокою, як це було у Польщі, а «альтернативне» суспільство ніде і ніколи не було настільки добре організоване і самодостатнє [25, с.132].

У розглядуваний період першість у створенні цілісної концепції боротьби опозиції проти комуністичного режиму належить інтелектуалам з нелегального Польського Незалежницького Порозуміння (1976), лідером якого був З. Найдер. Програма ПНП спиралася на такі ідеологічні засади, як суверенність народу, рівність усіх громадян і належність Польщі до західної цивілізації. Метою діяльності ПНП було відновлення незалежності та правове забезпечення створення багатопартійної демократії.

У січні 1977 р. група польських письменників створила перший незалежний літературний часопис “Запис”, який виявляв існування і практику цензури (цензорська формула “zapis” стосувалася текстів, котрі не могли друкуватися офіційно). Так виник літературний “drugí obieg” – польський самвидав, до якого з часом приєдналася більшість видатних літераторів, інтелектуалів, і навіть дехто з журналістів. Тим самим у 1977 р. у Польщі з ініціативи групи письменників було зруйновано інформаційну та видавничу монополію держави.

У період з 1977 до 1989 р. поза цензурою видано кілька тисяч незалежних бюлетенів і газет, кілька десятків літературних і суспільно-культурних часописів.

З жовтня 1977 р. починає діяти Летючий університет, що організовував на квартирах і по костьолах читання лекцій з актуальних проблем політики, економіки, історії, літератури тощо. Їх проводили історик Б. Геремек, Є. Єдліцкий, А. Керстен, економіст Т. Ковалік, філософ С. Амстердамський, філолог-русист А. Дравіч, соціолог А. Целінський. Ініціаторами лекційних програм були майбутні головні радники “Солідарності” В. Геремек і Т. Мазовецький [32, с.215]. Летючий університет вважався головним опозиційним освітнім центром країни.

Роль координатора освітньої опозиційної діяльності з 1978 р. виконувало Товариство наукових курсів, яке своєю метою оголосило формування нової інтелігенції, що змогла б перейняти кращі національні історичні традиції.

Вагому роль у формуванні світогляду населення, поширення духу свободи відіграли твори моральних авторитетів: поезія Збігнева Герберта, Віслави Шимборської, Станіслава Бараньчака, Віктора Ворошильського, проза Тадеуша Конвіцького, Єжи Анджеєвського, Казімежа Брандуса, Марка Новаковського, що довгий час друкувалися підпільно або на еміграції. Потужний видавничий рух змусив державу дозволити друкування частини еміграційної літератури, котра й без того була доступна у самвидаві.

Одним з найпрагматичніших осередків незалежної думки було угруповання під назвою “Консерваторіум” “Досвід і майбутнє” (КДіМ), яке намагалося дистанціюватися від відкритої опозиції режиму. Ініціаторами створення цієї громадської структури, до якої входили діячі науки і культури, були А. Вельовейські, С. Братковські та інші інтелектуали. Основним документом КДіМ став “Рапорт про стан Речі Посполитої і шляхи, що ведуть до її реформування” (1979), в якому було охарактеризовано як тривожну суспільно-економічну ситуацію в країні та стан громадянської свідомості суспільства. Запропоновані авторами реформи включали відокремлення партії від державного апарату та вибори на конкурентній основі [12, с.14].

В Україні процес активного створення та діяльності неформальних організацій припав на добу перебудови в СРСР. За оцінками фахівців, починаючи з середини 1986 р. неформальний рух у УРСР стає масовим. Підґрунтям для формування самодіяльних об’єднань став широкий спектр інтересів та потреб – музика, політика, екологія, фізичне удосконалення, колекціонування.

Каталізатором критичних виступів проти владних структур стала аварія на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 р. Бездіяльність республіканського керівництва, яке замовчувало сам факт трагедії та її наслідки, відсутність ефективної довготривалої програми допомоги населенню республіки з боку загальносоюзних органів ще раз продемонстрували сутність системи.

Слід зазначити, що в умовах демократизації кількість неформальних груп, об’єднань (асоціацій), організацій зростала вибухоподібно – у червні 1989 р. в Україні діяло більш як 47 тис. неформальних самодіяльних об’єднань. Основними були такі спрямування: суспільно-політичне – 6957 об’єднань; культурно-історичне – 1460; екологічне – 1946; художньо-розважальне – 10 859; фізкультурно-оздоровче – 6124; спортивно-технологічне – 4239; колекційно-збиральницьке – 685.

Найбільш активною та суспільно значимою частиною спектра неформального руху у нашій республіці були суспільно-політичні, культурно-історичні та екологічні громадські формування. Складаючи понад п’яту частину неформальних організацій, представники цих спрямувань поклали в основу своєї діяльності не втечу від реалій суспільства, як значна частина інших неформалів, а активну взаємодію з ним. Енергійна робота з вирішення життєво важливих суспільних питань, утвердження ідей гуманізму та демократизму, надання імпульсів формуванню національної свідомості, висунення альтернативних офіційним лідерів, проектів та програм дозволили їм відіграти значну роль у процесі національного відродження України.

На думку О.Д. Бойка, можна виділити такі характерні риси та особливості неформальних об’єднань:

- стихійний процес формування;
- розбудова неформальних структур “знизу” під впливом народної ініціативи;

- об'єднання громадян на основі спільних інтересів та особистих стосунків;
- відсутність на початковому етапі чіткої регламентації діяльності; обрання, а не призначення лідера на основі визнання його авторитету та компетентності у відповідному виді діяльності;
- консолідація на основі демократичних засад;
- порівняно значний ступінь самостійності та незалежності від державних та політичних структур.

У цьому громадськоорієнтованому сегменті неформальних об'єднань помітно виділяються за ступенем впливу в суспільстві, чисельністю рядів, масштабами та інтенсивністю діяльності Товариство української мови ім. Т. Шевченка, історико-просвітне товариство “Меморіал”, екологічне громадське об'єднання “Зелений світ”. [19, с. 66].

На 1989 р. припадає в Україні ліквідація партійної монополії і поява альтернативної преси. Перший етап тривалого процесу трансформації української преси започаткувала поява влітку 1989 р. альтернативної періодики. Незалежні друковані видання видавалися неформальними суспільно-політичними і культурно-патріотичними організаціями (газета Народного Руху України “Вільне Слово” (перший номер називався “Вісник Руху”), видання Української Гельсинської спілки “Голос Відродження”, Української Автокефальної Православної Церкви “Наша Віра”). Оскільки наклад перших випусків альтернативної преси в Україні був не високим – до 3 тисяч екземплярів, а поліграфічна якість і графічне оформлення – дуже низької якості, вони не стали повноцінним замінником чи конкурентом офіційної преси. Проте значення вільного розповсюдження альтернативної думки та інформації в новітній історії країни важко переоцінити.

Одночасно з появою альтернативної преси в Україні, відбувалася політична диференціація офіційних партійних, комсомольських і відомчих видань. Перша з офіційних газет, яка перейшла на бік національно-патріотичних сил, що легалізувалися, була газета “News from Ukraine”, україномовна версія “Вісті з України”. Згодом на позиції національно-демократичних сил перейшло видання Спілки письменників України “Літературна Україна”, газета ЦК комсомолу України “Комсомольское знамя” надає свою площу опозиційним політичним силам. У січні-лютому 1990 року виходять газети НРУ “Народна Газета” і Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка “Просвіта” газета “Слово”. Наклад цих видань складав уже 10 тисяч екземплярів, графічна форма і поліграфічна якість були на рівні офіційних видань. В західноукраїнських областях на базі колишніх видань місцевих рад почали видаватися нові газети “За вільну Україну”, “Молода Галичина”, “Тернопіль вечірній”, “Ратуша”. Характерні зміни в ландшафті ЗМІ України відбувалися паралельно зі зміною політичного клімату в країні [33, с.10].

Ситуацію з існуванням нелегальної преси у Польщі протягом 80-х рр. влучно охарактеризував британський знавець польських проблем Т.Г. Еш: “Весть світ науки і культури існує тут незалежно від держави, що робить вигляд, нібито здійснює над ним контроль” [9, s.202].

Опозиційний рух торкнувся й освітньої сфери. Природно, що саме освіті належить провідна роль у формуванні ціннісних установок людини, його світогляду, державницької позиції.

У Польщі рух за оновлення освіти був дуже різноманітний. Більшість починань передбачали припинення монополістичної діяльності тогочасної партійно-державної влади. При цьому пошук шляхів створення “освіти нової формації”, за визначенням професора Лювітковського, особливо після серпня 1980 р., здійснювався як на рівні вчителів і учнів, так і на рівні громадських легально діючих організацій: Спілки Польських Літераторів, Польського Історичного Товариства, Товариства Вільних Польських університетів, а також Вчительської Солідарності. За “освіту нової формації” виступали ще в кінці 70-х років не педагоги, а опозиційні політики (Владислав Фрасинюк, Яцек Куронь, Адам Міхнік) [14, с.23]. У цей час в Польщі почала поширюватися думка про те, що як вчені-інтелектуали, так і вчительство не завжди є достатньо компетентними, щоб включитися у процес докорінної перебудови освіти, оскільки в переважній більшості вони були виховані на педагогічній теорії, що служила відтворенню системи «реального соціалізму».

Основні висновки, представлені в проекті «Напрями і умови відновлення освіти», подані Комісією Освіти в листопаді 1980 р. для подальшого обговорення, були сформульовані так: “існуюча система освіти, особливо шкільна, сприяла вихованню людей залежними, недієспроможними, позбавленими навичок саморегуляції, однобічно розвиненими і з нахилом до репресивної нетерпимості”.

У переговорах вчительської “Солідарності” з Міністерством освіти та виховання зазначалося, що “освіта стала інтегральним елементом патології держави”. В політичній опозиції, особливо “Солідарності”, набувало поширення положення, що реформа освіти у Польщі повинна носити комплексний характер.

Створена у 1984 р. Федерація Молоді, приділяла особливу увагу створенню гуртків самоосвіти, мета яких полягала у формуванні свідомості молоді для боротьби з “комуністичним режимом” у Польщі. У 1988 р. Фонд імені Казимира Пужака спрямовував свою діяльність на проведення семінарів з метою популяризації і зміцнення традицій незалежності та демократичних ідей соціалізму. Політична група “Воля”, створена у 1982 році, у розвитку самоосвіти вбачала можливість не лише поширювати ідеї незалежності, але і самостворення окремих груп і осередків. На суттєву роль самоосвіти звертали

увагу члени “Руху Молоді Польщі”, започаткованого у 1982 р. Вони згурпувалися навколо видання «Політика Польська» і були підтримані частиною духовенства. Радикальних змін у системі освіти, науки і культури вимагав Рух Реальної Політики, створений у листопаді 1987 р. [14, с.31].

Важливу роль в розхитуванні підвалин системи відіграла позиція польської молоді, зокрема особливостей її світогляду. Результати досліджень свідчать, що владі не вдалося виховати собі ідейної опори. Навіть функціонери та активісти офіційних молодіжних організацій доволі стримано ставилися до цілей і завдань цих організацій, що декларувалися їх “старшими товаришами”, зовсім не ототожнюючи свою причетність до них з боротьбою за побудову соціалізму, а цінували скоріше культурно-просвітницьку або благодійну діяльність молодіжних союзів. Особливо це явище характерне для 80-х рр.

Значною мірою ця ситуація була спричинена специфікою історичної свідомості молоді. Зусилля влади зробити вплив офіційної системи історичної освіти і виховання домінуючими явно не увінчалися успіхом. Більше того, на думку російської дослідниці Л.С. Ликошкіної, польський досвід свідчить про безплідність спроб штучного конструювання історичної свідомості, що не враховує специфіку багатовікових традицій, національної самобутності.

Неприйняття офіційної інтерпретації історії і, навпроти, доволі значні масштаби розповсюдження версії неофіційної у чималій мірі сприяли критичному ставленню до дійсності, пошуку суспільного ідеалу у сферах, що не мають нічого спільного з владою і пропагандою. Пошук цього ідеалу був пов’язаний з польським опозиційним рухом [34, с.122].

В Україні до початку перебудови існували чіткий догмат та регламентація в історичній освіті. З оголошенням політики гласності створюються передумови для активного пошуку історичної правди, що замовчувалась десятиліттями. Відкриття відносно вільного доступу в архіви, публіцистичні публікації статей і матеріалів, що ламали усталені міфи, проникнення в Україну діаспорної літератури, пом’якшення регламентованості у процесі викладання історії, відхід від історичного монізму – усі ці чинники створювали надійне підґрунтя для якісних змін в історичній освіті і науці. Наприкінці 80-х рр. утверджується національно-державницька парадигма історичної освіти, що поступово, однак суттєво вплинула на виховання цілої генерації українських громадян на цінностях свободи і вільнолюбства.

Заслугою незалежних організацій опозиційного інтелектуального середовища в Україні і Польщі стало вироблення ними ідеологічних концепцій, які обґрунтовували необхідність встановлення в країні демократичного ладу.

Як зазначає Р. Шпорлюк, владу не слід розуміти лише в класичному варіанті як суто політичне явище. “Може бути й влада культури: право і здатність виробляти й поширювати символи, цінності та ідеї. Цю думку варто брати до уваги, коли йдеться про український національний рух. Майже на кожному його етапі, в рамках кожної «культурницької» фази завжди існують елементи безпосередньо політичні. Так, у період перебудови культурницькі ініціативи започаткувалися людьми, які мали абсолютно чітку політичну мету і їхнє культурницьтво було не більше як тактикою” [Цит. за: 35, с.298].

У порівнянні з Польщею провідною лінією діяльності освітньо-культурницької опозиції в Україні була боротьба за рідну мову. Традиційний й зрозумілий для переважної більшості країн концепт «національна держава – національна мова» в Україні не спрацьовував. Завдяки десятиліттям зросійщення, домінування російської мови в освіті призвело до необхідності виборювання права на життя для української мови.

Специфікою українського опозиційного руху була потужна національно-визвольна течія.

На сьогодні вітчизняна історіографія володіє багатьма як теоретичними, так і конкретно-історичними дослідженнями, що свідчать про тяглість боротьби за державність та прояви опозиційності упродовж різних періодів бездержавності.

Після встановлення на території України радянської державності національно – визвольний рух за відновлення самостійності Української держави не припинявся, проявившись у діяльності Організації Українських націоналістів, „шістдесятників”. Їх імпульси були настільки сильними, що поступово почали викристалізовуватись у тверде переконання необхідності докорінних змін у суспільстві.

Помітне місце серед українського руху 70–80-х рр. ХХ ст. займала активна правозахисна діяльність української гельсінської групи, як і подібних до неї груп в інших союзних республіках, яка показала, що український та інші національні рухи не стоять осторонь від загальнолюдських гуманітарних проблем, водночас вона довела, що найбільшою проблемою у сфері людських прав тут є порушення прав національних і що ці порушення є невід’ємною рисою існуючої в країні системи влади й управління.

У досліджуваній період серед українського визвольного руху вирізнялась течія, яка спиралася на програмні документи ОУН-УПА. Зокрема, її репрезентували такі підпільні організації як “Чортківська група” (1972-1973 рр., м. Чортків Тернопільської обл.), “Спілка української молоді Галичини” (1972–1973 рр., м. Коломия Івано-Франківської обл.); “Армія” (1974 р., Тернопільська обл.), “Томін” (1973 р., с. Трять Косовського р-ну Івано-Франківської обл.) та ін.

Згадані підпільні націоналістичні організації повністю відкидали теорію і практику соціалізму, звертаючи свої погляди до моделі національно-демократичної держави з сильною економікою,

високою розвинутою культурою. Разом з тим, не можна не відзначити, що програмні вимоги деяких організацій та груп націоналістичного напрямку дещо суперечили прийнятим демократичним нормам. Йдеться, наприклад, про побудову мононаціональної держави, доцільність застосування терористичних акцій щодо партійних, радянських, комсомольських, господарських керівників.

На відміну від націоналістичних, націонал-комуністичні організації прагнули перенести комуністичні ідеї на національний ґрунт, використати основоположні принципи комунізму для розвитку української нації, формування незалежної української держави. Характерним у даному випадку може служити діяльність “Української національної комуністичної партії” (1971-1972 рр., м. Київ), “Партії національного прогресу” (кінець 1970-х – початок 1980-х років, м. Горлівка Донецької обл.) та ін.

Поступово в Україні опозиційні сили консолідуються на ґрунті платформи Народного руху за перебудову, в якому поступово викристалізується ідея національного відродження, державного суверенітету [Див.: 36].

Хоча в рамках досліджуваного нами періоду опозиційність українських дисидентів зображується переважно на рівні західноукраїнських та центральних регіонів, документальні джерела свідчать про те, що явище незгоди з режимом має всеукраїнський характер та охоплювало й південно-східну частину України. Це питання має значну історичну важливість та потребує свого окремого дослідження.

Звертаючись до робітничої течії опозиційного руху, зазначимо, що у 1976 р. у Польщі утворився спочатку для допомоги покараним і переслідуваним робітникам, які раніше діяли незалежно й навіть у супереч одні одним, “Комітет захисту робітників” (польська аббревіатура – КОР), який поклав початок організованому опозиційному рухові у цій країні. Услід виникали й інші комітети (наприклад, Рух захисту прав людини і громадянина – ROPCiO).

Характерною рисою КОР, яку Ян Йозеф Липський назвав “нормативним кодексом зародку польського громадянського суспільства”, було те, що він категорично спростовував офіційну брехню. Цей принцип мав практичне підґрунтя і виправдання, навіть у більшій мірі, ніж принцип відмови від насильства і ненависті: у боротьбі з владою, яка особливо скомпрометувала себе, коли треба було сказати правду, краще було повністю відмовитись від фальші і у такий спосіб завоювати довір’я, ніж наражатись на можливість того, що будь-яке відхилення від істини буде роздмухане засобами інформації [25, с. 135].

Пізніше КОР був перетворений у Комітет громадського самозахисту (КОС у польській аббревіатурі). Він оголосив своєю метою боротьбу з політичними репресіями, будь-якими видами громадської дискримінації, а також захист прав громадян.

Диспропорції в матеріальному виробництві, падіння життєвого рівня населення внаслідок помилок, допущених у ході здійснення економічної політики привели Польщу до чергової економічної і політичної кризи. Безпосереднім поштовхом, що викликав потужну хвилю страйків, стало рішення уряду підвищити з 1 липня 1980 р. ціни на м’ясні продукти. Страйки, які мали спочатку економічний характер, охопили в липні 1980 р. 81 тис. і 137 підприємств Варшави, Любліна, Гданська, Лодзі та ін. міст. Слід відзначити, що економічні чинники виявилися “останньою краплею”, що змусило людей виявити свій опір. Глибинні причини робітничого руху й утворення «Солідарності» безумовно лежать у площині більш глибоких проблем. Польські робітники та інтелектуали влітку 1980 р. і пізніше виступали проти монополії партії, що було наступом на нав’язаний комуністами (не тільки Польщі) конституційний порядок, тобто підірвало основу основ існуючої системи.

Якщо в 1956 р. в Угорщині і в 1968 р. у Чехословаччині бунт проти надцентралізованої та догматичної системи носив ревізійністський характер, тобто зароджувався всередині самих правлячих партій і лише на більш пізній стадії набував масового характеру, то в Польщі виникнення «Солідарності» було з самого початку позапартійним, спрямованим проти монополії ПОРП на владу як таку. «Солідарність» не спиралась на інші існуючі політичні структури – на союзницьку Демократичну та Об’єднану селянську партії.

“Солідарність” була найважливішою подією в Центрально-Східній Європі принаймні з часів Другої світової війни, коли не раніше. П. Вандич назвав її єдиною спонтанною та справжньою революцією робітничого класу, яка більше не траплялася в історії, і була спрямована проти «соціалістичної» держави, в якій керували бюрократи (в ім’я, але насправді проти робітничого класу) та здійснена під знаком хреста й із благословення папи [26, с.323].

Унікальність польської “Солідарності” полягала в тому, що вона являла собою міцний соціальний і політичний союз кваліфікованих робітників та інтелігенції протягом всіх 80-х рр. Саме робітниче походження виступало серйозним гальмом у спробах ідеологічних ретроградів подавати опозицію витором “групи представників інтелектуальної праці”.

На Україні в рамках робітничого опозиційного руху ми також можемо спостерігати утворення та діяльність незалежних профспілок, хоча масштаби їх діяльності були значно скромніші, ніж у Польщі. Так, у 1978 р. В. Клебановим було створено першу в СРСР незалежну профспілку. Володимир

Клебанов – шахтар, який боровся проти зловживань адміністрації шахти ім. Бажанова у Макіївці, був за це засуджений, визнаний хворим на шизофренію. Після виходу з неї у 1973 р. він намагався добитися справедливості у Москві. Там він познайомився з товаришами по нещастю, об'єднав їх навколо себе. Утворилася група, яка нараховувала кілька десятків чоловік. Ця група провела кілька зустрічей з закордонними журналістами, акредитованими у Москві. Але це призводило тільки до нових переслідувань. Тоді 26 лютого 1978 р. ця група була перетворена на “Асоціацію вільної профспілки трудящих у Радянському Союзі”. Члени цієї асоціації свідомо відмежовувались від дисидентів-політиків та правозахисників, декларуючи вірність комуністичним ідеалам, а своєю метою вони вважали виключно боротьбу з бюрократією і захист прав трудящих, перш за все – права на труд. Проіснувала профспілка недовго, вже навесні 1978 року її активісти були заарештовані, а решта розбіглася [37, с.343-345].

28 грудня 1978 р. у Москві виникла ще одна організація, яка мала на меті захист соціальних та економічних прав – “Вільне міжпрофесійне об'єднання трудящих” (ВМОТ). Організація мала групи у різних кутках країни, у т.ч. і в Україні. Керівництво ВМОТ одразу ж заявило, що воно не є політичним об'єднанням, а являє собою суто громадську організацію, цілями якої є надання правової, моральної та матеріальної допомоги своїм членам. ВМОТ видавало інформаційні бюлетені, в яких містилася інформація про репресії проти його членів, а також статті на соціальну та економічну тематику. Попри репресії це ВМОТ існувало доволі довго – до середини 1980-х років [37, с.346].

В Україні робітничий рух набрав потужності в інших формах, зокрема у вигляді страйків. Слід констатувати суттєвий брак інформації про страйки. Розголошення інформації про становище «гегемона» – пролетаріату у «пролетарській» державі було таким небажаним для влади, що всі матеріали про страйки йшли під грифом “цілком таємно”. Страйковий рух носив стихійний характер. Страйкарі не ставили перед собою завдання боротися за реформування економічної та соціальної політики в СРСР, натомість боролися за покращення умов праці, техніки безпеки, збільшення заробітної платні, пільг, житлових умов робітників тощо. Однак через включення робітників у рух опозиції здійснювалося поступове поширення принципів демократичних ідеологій на широкі верстви населення.

Як слушно зазначає А. Русначенко, робітничі страйки і робітничий рух в Україні були таким самим явищем опору як і в інших країнах підрадянського блоку, а в кінцевому підсумку національний і соціальний рухи стали союзниками в боротьбі з існуючим режимом. Це засвідчує реальну можливість поєднання національних і соціальних факторів у революціях подібного типу [16].

З кінця 80-х років в обох країнах, поряд з опозиційними до панівного режиму силами, що склалися з громадських рухів і груп, оформилися також опозиційні групи всередині правлячих комуністичних партій. 1987 року в межах КППС було створено осередок загальносоюзної “демократичної платформи”, навколо якого почали групуватися радикально налаштовані депутати Верховної Ради УРСР – члени КПУ. 1990 року в українському парламенті виникла депутатська група “Демократична платформа в КПУ”, яка ввійшла до опозиційної Народної Ради. Взаємовідносини керівництва КПУ і нових утворень всередині КПУ спочатку набули конфронтаційного характеру. Проте згодом відбулася їхня ідеологічна переорієнтація, коли група прагматичних комуністів на чолі з Леонідом Кравчуком почала налагоджувати співпрацю з новими політичними силами [5, с.119].

Парадоксальність української опозиції владним структурам проявлялася в тому, що вона виходила саме від цих структур і проводилася під гаслом боротьби з попереднім політичним режимом.

Зауважимо, що у Польщі прагнення представників «Солідарності» та опозиції всередині ПОРП великою мірою збігалися, оскільки і там, і там йшлося насамперед про розбудову демократичної Польщі, незалежної від Москви. В Україні ж, комуністи-опозиціонери наполягали на демократизації країни в межах «оновленого» СРСР, тимчасом як рухівці наголошували насамперед на потребі здобуття державної незалежності. Такі програмові розбіжності спричинили й подальший конфлікт лівих і правих партій в Україні. Тим часом у Польщі рівень конфліктності всередині нових політичних сил був нижчим.

Всередині “Солідарності” існувала дилема: прагнути до участі в управлінні країною чи обмежитися зайняттям місця легальної, конструктивної опозиції владі, що все ще належала ПОРП. Якщо Я. Куронь виступав не тільки за присутність опозиції в Сеймі, але й за її участь у виконавчій владі, то Б. Геремек вважав, що легалізація профспілки має стати попередньою умовою ухвалення «нової суспільної угоди, яка передбачала підписання пактів з владою (зокрема, про неагресію, в якому обидві сторони відмовляються від дій, спрямованих одна проти одної, про нову програму економічної реформи). Якщо бачення Куроня можна назвати концепцією максимальної взаємодії з владою, то Геремека – автором формули мінімального співробітництва [22, с. 248].

Таким чином, 70–80-ті роки ХХ ст. стали останніми десятиріччями існування “соціалістичного табору”. Опозиційний рух в Україні як один з найпотужніших та один з найбільш національно орієнтованих у загальносоюзному контексті відіграв провідну роль у розхитуванні підвалин Радянської імперії, боротьбі проти т.зв. соціалістичної системи. На відміну від України, у Польщі історично завдяки ментальності населення, існуванню реальної державності, вагомії ролі національної еліти

тощо значно слабше утвердилися тоталітарні елементи. Це спричинило той факт, що опозиційна діяльність різних течій і груп у Польщі проходила у відносно відкритій формі, набувала більших масштабів та впливу на широкі верстви населення. Феномен руху “Солідарності” як поєднання зусиль робітників та інтелігенції є яскравим показником консолідації суспільства, визрівання в надрах соцтабору громадянського суспільства. Специфіка опозиційного руху в контексті суспільно-політичних перетворень в Україні полягає в його яскраво вираженому національно-визвольному забарвленні.

Постульована у даній статті проблема потребує подальших розробок з багатьох ключових аспектів. Так, особливістю стратегії і тактики польських опозиційних груп було те, що більшість з них завжди підтримували постійні контакти із західними політичними діячами і навіть державними лідерами. Вони активно використовували американські та західноєвропейські засоби масової інформації для поширення антикомуністичної ідеології, одержували відповідну фінансову підтримку тощо. Проблема впливу зовнішніх факторів до сьогодні мало вивчена у вітчизняній історіографії й потребує уваги до себе дослідників. Також перспективними напрямками подальшого наукового аналізу має стати визначення соціальної структури опозиційного руху (у компаративному ключі), проблеми взаємовпливів та взаємозв’язків між різними опозиційними групами в Україні і Центрально-Східній Європі, з’ясування форм і методів їх діяльності тощо.

Джерела та література

1. Віднянський С. Регіональний підхід до вивчення всесвітньої історії на прикладі новітньої історії Центрально-Східної Європи // Вісник Чернігівського державного університету. Історичні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 34.
2. Крупницький Б. До методологічних проблем української історії. – Авгсбург, 1946.
3. Каганов Ю.О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. XIX.
4. Христюк Т.А. «Політична опозиція»: зміст, характеристика та історична еволюція // Політологічний вісник. – 2003. – Вип. 13.
5. Зеленько Г. “Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України. – К., 2003.
6. Friszke A. Opozycja polityczna w PRL 1945-80. – Londyn, 1994
7. Dąbrowski S. “Solidarność” Rolników Indywidualnych 1976-1981. Geneza, nurty, zarys działalności (opracowanie analityczne i wybór źródeł). – Wrocław, 1993
8. Gradzińska G. Chłopi wobec kryzysów społeczno-politycznych w Polsce (1944-1989). – Poznań, 1993
9. Zuzowski R. Komitet Samoobrony Społecznej KOR. Studium dysydemizmu i opozycji politycznej w Polsce. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1996
10. Jasiukiewicz M. Kościół katolicki w polskim życiu politycznym 1945-1989: Podstawowe uwarunkowania. – Wrocław, 1993
11. Mazur B. Ruch Wolnych Demokratów. – Opole, 1986
12. Нападій Я.Г. Діяльність демократичної опозиції в Польщі у 70-х роках XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2002.
13. Денисюк Н. Католицька церква і політична опозиція у Польській Народній Республіці (50–80-і рр.) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3
14. Андрусишин Б.І., Ковчина І.М. Ідеї опозиції в освіті у Польщі у 80-х роках XX ст. // Наука і сучасність: 36. наук. праць НПУ ім. Драгоманова. – К., 2003. – Т. XXXVI.
15. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995.
16. Русначенко А.М. Пробудження: Робітничий рух на Україні в 1989-1993 роках. – К., 1995.
17. Гарань О.В. Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1989-1991 рр.: Автореф. дис... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді: 07.00.01. – К., 1996.
18. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр. – К., 2000; Бажан О.Г. Опозиційний рух в Україні в умовах системної кризи СРСР // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2005. – Вип. 31.
19. Бойко О.Д. Нариси з новітньої історії України (1985-1991 рр.). – К., 2004.
20. Сбітнева Н.В. Порівняльний вимір демократизації постколоніальних і постсоціалістичних держав: Автореф. дис... канд. політ. наук. – К., 2002.
21. Майорова О. Польша 80-х годов: поиск пути к компромиссу // Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: взгляд через десятилетие / Отв. ред. Г.Н. Севостьянов. – М., 2001.
22. Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / Отв. ред. Э.Г. Задорожнюк. – М., 2006.
23. Клазаров В. От авторитаризма к демократии: две модели // <http://pubs.carnegie.ru>
24. Антонюк С.М., Чистяков О.О. Общественно-политический кризис в Польше и католическая церковь (1980-1981 гг.) // Вопросы новой и новейшей истории. – 1989. – Вип. 35.
25. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. – К., 2003.
26. Вандич П. Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К., 2004.

27. Війни і мир, або "Українці – поляки: брати/вороги, сусіди..." / Л. Івшина (заг. ред.). – К., 2004
28. Пащенко В.О. Греко-католики в Україні. – Полтава, 2002.
29. Маринович М. Роль Церков у будівництві посткомуністичного суспільства в Україні // *Ї: Незалежний культурологічний часопис*. – 2001. – № 22 // <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/marynovych.htm>
30. Бухарин Н.И. Строительство гражданского общества в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 90-е годы XX века – начало XXI века // Новая и новейшая история. – 2005. – № 1.
31. Szacki J. Liberalizm po komunizmu. – Krakow, 1994.
32. Телегуз А. Політична криза в Польщі на початку 80-х років та виникнення «Солідарності» // Україна і Польща у XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: Зб. наук. праць. – К.; Краків, 2002.
33. Цісак В. Трансформація преси в Польщі і Україні в контексті суспільних змін (1989-1999 рр.): Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.08. – К., 2001.
34. Лыкошкина Л.С. Специфика состояния польского общественного сознания и революция 1989 г. // Революции 1989 г. в странах Центральной (Восточной) Европы. Взгляд через десятилетие. – М., 2001.
35. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999.
36. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років). – К., 1998.
37. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – М., 2001.

Summary

The article is devoted to the comparative analysis of opposition movement in Ukraine and Poland in 70-80-es of the XX century. The author examines the basic flows of opposition movement: labor, religious, human rights, cultural. It is marked that in Ukraine opposition movement had brightly expressed national liberation direction, oriented to achievement of sovereignty and creation of the independent state, unlike Poland where opposition movement was anticommunist, oriented to deprivation from the soviet influence.

М. М. Мокієнко

ЄВАНГЕЛІЗАЦІЙНО-МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІЗНІХ ПРОТЕСТАНТІВ В УКРАЇНІ (1988–2004 рр.)

Процес оцерковлення релігійних утворень нерозривно пов'язаний з формуванням та розвитком пропагандистських засобів, що в духовному середовищі визначається як євангелізаційна та місіонерська діяльність. Визначаючи свою віру єдиною істиною, представники кожної з конфесій або церков намагаються повернути до неї усіх, хто знаходиться поза їх релігійною традицією.

Розповсюдження євангельського віровчення завжди було пріоритетним видом діяльності позакультової діяльності пізніх протестантів. Згідно з Євангелієм кожен віруючий у земному житті повинен виконувати «Велике Доручення» Ісуса Христа: «Ідіть же і навчіть всі народи, хрестячи їх в ім'я Отця і Сина і Святого Духа» (Мтф. 28:19). Більшість християн переконана, що це не пропозиція, а наказ Сина Божого [1, с. 57]. Звідси надзвичайно велика увага до євангелізаційної діяльності з боку пізньопротестантських репрезентів – баптизму, п'ятидесятництва та адвентизму, які вважають, що нею повинні займатися усі віруючі, а не лише професійні благовісники.

Тема євангелізаційно-місіонерської активності на вітчизняних теренах належить до суспільно резонансних. Відтак їй присвячено окремі статті, насамперед релігієзнавців, у яких аналізуються причини розповсюдження іноземного місіонерства в Україні. Так, у працях В. Филипович та М. Мариновича відстоюється теза про те, що передумовами до місіонерської діяльності стала наявність величезного духовного запиту населення й нездатність традиційних конфесій його задовольнити. У дослідженнях С. Сьоміна та С. Свистунова звернено увагу на цілі та методику реалізації місіонерських програм. Правові аспекти проблеми знайшли відображення у працях М. Бабія. А втім, більшість авторів концентрується на дослідженні місіонерської діяльності в межах новітніх релігійних рухів, включаючи неопротестантський анклав, у той час як пізньопротестантські течії залишаються поза увагою дослідників. Крім цього, помітний акцент на вивчення перш за все іноземного фактору в місіонерстві, тоді як євангелізаційна діяльність місцевих церков не знайшла адекватного відображення.

Різноманіття євангелізаційно-місіонерських ініціатив часто призводить до необ'єктивного висвітлення та оцінок цього явища.

Метою даної статті є комплексне дослідження євангелізаційно-місіонерської діяльності пізніх протестантів, з врахуванням як місцевого, так і іноземного чинників, у контексті суспільно-духовних трансформацій в Україні.